

יחסו של אבן חזם אל היהודים

קמילה אַדנֶג

הסופר, התיאולוג והמשפטן המוסלמי הנודע, עלי אבן חזם, נולד בשנת 994 בעיר קורדובה, בירת הח'ליפות האומיית של אנדלוס.¹ דומה שאבן חזם עתיד היה להמשיך בדרך אביו וכמהוה להקדיש את חייו לפוליטיקה, אולם אירועי הזמן מנעו זאת ממנו. בשנת 1009 פרצה מלחמת אזרחים אשר חרצה את עתיד המדינה ואת עתידו של אבן חזם.² בשנת 1013, יחד עם רבים אחרים, מוסלמים ויהודים כאחד, גורש אבן חזם מהבירה. בין האחרונים היה איסמעיל אבן אלנגרילה, המפורסם בשמו העברי שמואל הנגיד. הוא היה אחד המשוררים העבריים המפורסמים ביותר של אנדלוס ואפשר לראות בו את מקבילו היהודי של אבן חזם.³ סמוך לבריחתם, לפנייה או אחריה, קיימו אבן חזם ואבן אלנגרילה — שניהם בשנות העשרים לחייהם — שיחות על אמיתות כתבי הקודש היהודיים, שאבן חזם פיקפק בה.⁴ בתארו את אחת השיחות הללו העיד אבן חזם על אבן אלנגרילה שהוא 'המלומד והמוכשר ביותר בקרב חכמי היהודים באמנות הוויכוח'.⁵

מן הסתם לא היה אבן אלנגרילה היהודי הראשון שעמו קיים אבן חזם ויכוחים תיאולוגיים ואף לא האחרון. לאחר שיצא מקורדובה, בא אבן חזם במגע עם מספר רופאים יהודים אשר שניים מהם הוא מתאר כספקנים.⁶ נוסף עליהם היו לו, כנראה, קשרים עם תומכי כת העיסאווייה⁷ ועם קראים. דומה שהיו אלו האחרונים אשר סיפקו

מאמר זה מבוסס על אדנֶג, אסלאם ואדנֶג, סופרים הפניות ביבליוגראפיות — ראה בסוף המאמר.

- 1 על חייו ופעלו הספרותי של אבן חזם — ראה: ארנאלדו, אסין פאלאסיוס, כרך א; שחנה; אבו לילה, מבוא; אבו לילה, רדיפה, עמ' 1-116; גארסיה גומז, עמ' 29-71.
- 2 לתיאור הצדדים השונים שהיו מעורבים במלחמת האזרחים — ראה וטרשטיין, עלייה.
- 3 קיימת ספרות עניפה על אבן אלנגרילה. עד כה זכה תפקידו כמדינאי במדינת גרנדה לפחות תשומת לב משירתו, אך ראה היום: וטרשטיין, שמואל, ושם הפניות למחקרים קודמים.
- 4 אבן חזם, פצל, א, עמ' 135, 152; לשאלת אמיתותם של כתבי הקודש היהודיים בעיני האסלאם, ראה: לצרוסייפה, פרק 2 (והספרות המצוינת שם); ראה גם: אדנֶג, אסלאם, פרק 5.
- 5 אבן חזם, פצל, א, עמ' 152.
- 6 אבן חזם, טוק, עמ' 45; אבן חזם, פצל, ה, עמ' 120; על ספקנים יהודים אלה, ראה: פיארו, עמ' 82 ואילך, ראה שם גם הפניות למחקרים קודמים. שם רופא יהודי שלישי, עבאס אבן יחיא, מופיע כנראה בכתב-יד המוזיאון הבריטי של 'כתאב אל-פצל'; ראה אל-הארדאלו, עמ' 90. באותו כתב-יד מצא הירשפלד הפנייה ליוסף אבן עבד אללה, קאדי בקורדובה, והוא רואה בו יהודי; ראה: הירשפלד, עמ' 226.
- 7 אבן חזם, פצל, א, עמ' 99 ואילך. על כת זו ראה גם: אבן חזם, פצל, ד, עמ' 188 ואילך. וטרשטרום (עמ' 75, 78, 79) נוטה לחשוב שאלה שהיו בקשר עם אבן חזם היו חברים בכת זו ולא רק תומכיה. פינס (עמ' 147) מזכיר 'אנשים השייכים לעילית היהודים שדבקו או תמכו בכת העיסאווייה'.

לו טיעונים לניגוחה של היהדות הרבנית.⁸ נוסף לידיעות על קשריו אלו מציין אבן חזם שנועץ עם יודעי עברית, וסביר להניח שגם אלה היו יהודים.⁹ ככל הנראה בשנת 1020 בקירוב נתעוררה התעניינותו של אבן חזם במשפט המוסלמי. הילך הוא החל ללמוד אצל מלומדים בני האסכולה המאלכית, האסכולה שהייתה שלטת באנדלוס. ברם בשנת 1023 הפסיק אבן חזם את לימודיו כדי להתמנות וזיר לח'ליף האומיי עבד אלרחמאן החמישי. רק כאשר נרצח הח'ליף, כעבור מספר שבועות, החליט אבן חזם לפרוש מהזירה הפוליטית ולהקדיש עצמו ללימוד ועיון. ואמנם מיד חידש אבן חזם את לימודיו במשפט מוסלמי, אך תוך זמן קצר מצא עצמו מתעמת עם מוריו המאלכים. לדעתו, סמכו מוריו בני האסכולה המאלכית יותר מדי על דעות קודמיהם בזונחם את ההסתמכות על כתבי הקודש המוסלמיים. לפיכך, לאחר שעשה תקופה קצרה במחיצתם של חכמי הלכה שאפעים, הצטרף אבן חזם לאסכולה הז'אהרית, שנוסדה בעיראק במאה התשיעית ולא היו לה תומכים רבים באנדלוס.¹⁰

כפי שמשמע כבר משמם, דוגלים הז'אהרים ('הפשטניים') בפרוש כתבי הקודש המוסלמיים, הקוראן והתורה שבעל-פה (סונה), על דרך הפשט. ואילו את עקרון ה'אג'מאע' (הסכמה כללית), שהוא אחד מעקרונות הפסיקה באסלאם, הם מגבילים להסכמתם של חברי הנביא. לתפיסתם, אלה הם המקורות הבלעדיים לדעות משפטיות ואין להסתמך על עקרונות אחרים, כגון היקש (קיאס), דעות אישיות וכדומה, עקרונות שהיו מקובלים על אסכולות ההלכה האחרות. יתירה מזאת, לטענתם, אין להסתמך על תקדימים של מלומדים מדורות קודמים; להיפך, כל מקרה חדש חייב להיבדק שוב לגופו של עניין ובלא זיקה לתקדימים משפטיים קיימים. להלן אבחן את השלכותיהם של עקרונות פסיקה אלו על דעותיו של אבן חזם בהקשר לשאלת היחסים בין מוסלמים ויהודים.

ביקורתו החריפה של אבן חזם על הממסד המאלכי עכרה את יחסיו עם השלטונות. נאסר עליו לשאת דרשות במסגד והוא נאלץ לפרוש מחיי הציבור. מנוע מהוראה פנה אבן חזם לקודיפיקאציה של מערכת המשפט ששיווה לנגד עיניו. יצירתו בת שנים-עשר הכרכים, 'אֶלְמַחְלָא', שתידון בהמשך, נכתבה בתקופה זו. בינתיים נאלץ הח'ליף השאם השלישי להתפטר (בשנת 1031) והמדינה המאוחדת התמוטטה. המחוזות הקודמים של ספרד האומייית, שנהנו עד אז ממידה גדולה של עצמאות, הפכו לממלכות נפרדות. התפתחות זו יצרה הזדמנויות חדשות לבני החסות (ד'מים) — דהיינו יהודים ונוצרים — ורבים מהם תפסו משרות גבוהות שזה לא כבר

8 אין אבן חזם מזכיר במפורש קשרים עם קראים, אבל פולמוסו נגד היהדות הרבנית מגלה השפעות קראיות. מכאן סביר להניח שנפגש עם בני הכת. ראה: אדנ, אסלאם, עמ' 30 ואילך, 80, 85 ואילך, 93 ואילך.

9 אבן חזם, פצל, א, עמ' 142.
10 על אסכולה זו ומקומו של אבן חזם בה — ראה: גולדציהר.

תקרה בארמון אלהמברה בגראנדה

היו סגורות בפניהם.¹¹ בין היהודים שנהנו מהמצב החדש היה בן-שיחו הקודם של אבן חזם — אבן אלגרילה, שנעשה האיש החזק ביותר בממלכת גרנדה. אבן חזם, שלא היה יכול להתבטא בצורה חופשית בקורדובה, התייצב בחצרות אחדים מן המלכים החדשים שהמליכו את עצמם ('מולופ אלטנאף'). אולם עקשנותו התיאולוגית, חוסר סובלנותו כלפי דעות החולקים עליו, תוקפנותו המילולית והתקפותיו הארסיות על יריביו עשו אותו לאדם בלתי אהוד על תיאולוגים ומשפטנים, ואילו דעותיו הפוליטיות עשוהו אישיות בלתי רצויה בעיני רוב המלכים. אחרי שהייה ארוכה מדי לטעם מארחיו במיורקה והתנגשות עם מלך סביליה, חזר אבן חזם לאחוזת משפחתו בדרום, שם מת בשנת 1064. למרבה הצער, רק חלק קטן מחיבוריו הרבים הגיע לידינו. ביניהם נמצאים כתבים אחדים המתייחסים ליהדות, כתבי הקודש שלה ומאמיניה.¹² המפורסם ביותר הוא 'פתאב אל-פצל פי אלמלל נאל-אָהנא נאל-נחל' ('ספר ההכרעה אודות דתות, זרמים וכיתות'). בספר זה מנסה אבן חזם להוכיח את עליונותו של האסלאם על-פני אמונות אחרות בכלל ואת עליונותה של האסכולה ה'אֶהרית על-פני כיתות אחרות באסלאם בפרט. כן יש בספר פולמוס נרחב כנגד היהדות;¹³ בו טוען אבן חזם שלא זו בלבד שהדת המוסלמית באה במקום התורה, אלא דורות של יהודים קילקלוה בכוונה. לפיכך לדעתו אין כתבי הקודש היהודיים משקפים נאמנה את התגלות האל. לדבריו, התורה מלאה וגדושה גידופים, טעויות בחישוב, בהיסטוריה ובגיאוגרפיה, סתירות

11 על מעמד קהילות הד'מים בתקופה זו — ראה: וסרשטיין, עלייה, פרקים 7 ו-8.

12 ראה: אדנג, אסלאם, פרק 3.

13 ראה: אבן חזם, פצל, א, עמ' 98-224.

פנימיות ומה שגרוע מכל לדעתו, סתירות לנאמר בקוראן. יתר-על-כן, הוא מאשים את הרבנים בהשחתת דת משה המקורית על-ידי הוספות שונות שהוסיפו על המנהגים והאמונות שניתנו על ידי האל. רק מן המותר הוא לציין שטיעון אחרון זה נשמע כהד לטענותיהם של הקראים כנגד היהדות הרבנית.¹⁴

אף-על-פי שאבן חזם עמד בקשר הדוק עם יהודים מזרמים שונים, מועט המידע בחיבוריו על חיי היהודים בזמנו. כך, למשל, הוא מציין מנהגים יהודיים רק כאשר אלו משרתים את מטרותיו הפולמיות,¹⁵ אם כי פה ושם צץ ועולה מדבריו שרטוט דק ביותר על מעמד החברתי של יהודי אנדאלוס.

ב'כתאב אל-פצל', לדוגמה, מתלונן אבן חזם שלא רק מתוך רוח קנאות המביאה אותם לקבל את דעת זקניהם ללא עוררין, סותרים היהודים את דת האסלאם ומסרבים להמיר את דתם, אלא גם מתוך שאיפה לשמור על מעמדם הגבוה בחברה. זהו, לדעת אבן חזם, המניע האמיתי שפועם בלב רוב המנהיגים היהודים, ועל כך הוא מעיד מתוך ניסיון אישי.¹⁶

יתר-על-כן, הוא קובל שתחת המשטר המפולג של המלכים החדשים, מוטל אף על המוסלמים לשלם את ה'ג'זיה' (מס גולגלת), שבדרך כלל מוטלת על יהודים ונוצרים בלבד. ואם אין די בכך הוא אף מציין בנימה של הוקעה של היהודים ניתנה גם הסמכות לגבות מסים מהמוסלמים.¹⁷

דומה שאף-על-פי שהוא מביע חוסר נחת ממצב העניינים בכל ממלכות ה'שנאאף', המצב בממלכה הזירידית של גרנדה העיק עליו ביותר. שכן שם היהודים, ובראשם אבן אלנגרילה, לא רק גבו מסים, אלא אף שלטו, למעשה, במדינה ופיקדו על צבאה.

מסתבר שנסיונות בלתי רגילות אלו — ולדעתו של אבן חזם גם בלתי קבילות — הן שהביאוהו לחבר את המסה המכונה 'אל-רד עלא אבן אל-נגרילה אַל-יהודי' ('דחיית [דברין] אבן אלנגרילה היהודי'). לדבריו, הוא חיבר מסה זו בתגובה להתקפה על הקוראן שנעשתה בידי יהודי בעל משרה גבוהה, המזוהה בדרך כלל עם אבן אלנגרילה.¹⁸ דומה שאבן חזם נסער מכך שלד'מי הוענקה שליטה על מוסלמים, ואולי גם מפני שהקאריירה הפוליטית שלו עצמו נכשלה כל-כך. רק טבעי הוא לכן שיותר מפולמוס דתי, המסה 'דחיית [דברין] אבן אלנגרילה' היא מסה פוליטית, שבעזרתה שאף אבן חזם לשבור את כוחם של היהודים, שנוכחותם בעמדות כוח בממלכה האסלאמית נראתה לו כפגיעה בלתי נסבלת בחוזה ה'ג'זיה'.¹⁹ הוא ביקש להשיב את היחסים הנאותים בין אדונים ונשלטים, מאמינים ובלתי-מאמינים, בהתאם לברית זו.

14 על טיעונים אלה — ראה: לצרוסייפה, פרק 2; אדג, אסלאם, פרקים 5-6.

15 לדוגמה, ראה: אבן חזם, רד, סעיף 45; אבן חזם, פצל, א, עמ' 131.

16 אבן חזם, פצל, עמ' 116.

17 אבן חזם, תלחיץ, עמ' 173; אבן חזם, פצל, ד, עמ' 175.

18 לדיון על מספר הצעות לפירוש, ראה אדג, אסלאם, עמ' 38-42.

19 ראה: וסרשטיין, עלייה, עמ' 200; סטרומזה, עמ' 772.

ב'אל-רד עלא אן אל-נגרילה אל-יהודי' תוקף אבן חזם את נמענו היהודי האלמוני בתארו אותו כביטויים שליליים ביותר. גם את השליט המוסלמי האנונימי, שהעניק מעמד רם ליהודי זה, אין אבן חזם פוטר בלא כלום. הוא דורש מהמלך לתקן את המעוות ואינו נרתע מלהוסיף שאם לא ישכיל לעשות כן וימשיך להתרועע עם יהודים, מן הראוי לו להתחלק אתם במעמדם המושפל בעולם הזה ובעונשם הכואב בעולם הבא.²⁰ כללו של דבר אבן חזם דורש יישום מדוקדק של שיטת הדימה. לדעתו על היהודים להכיר את מקומם ואם הם שוכחים את המעמד ההולם אותם חובה על המוסלמים להזכירם.

לתועלת קוראיו המוסלמים מצטט אבן חזם אותם קטעים בקוראן המזוהרים מפני התחברות עם יהודים.²¹ כך, לדוגמא, הוא מצטט את הפסוקים: 'המאמינים, אל תקחו לכם את היהודים ואת הנוצרים לבעלי ברית. בעלי ברית הם זה לזה. ואשר יתחבר מכם אליהם, מהם הוא';²² 'אכן תמצא כי העזים ככל האדם שנאתם למאמינים הם היהודים והמשתפים...'²³ מן הראוי לציין שבשאלה זו אנו מוצאים את אחד הפאראדוקסים המוזרים הרבים המצויים בחיבוריו של אבן חזם, שהרי, כפי שכבר ציינת, הוא היה בקשר הדוק עם יהודים, עד שאפילו בן דודו גינה אותו, משום שבילה זמן רב מדי בבית החזן.²⁴

אם נחזור לענייננו: הנימה ב'רד' אמנם תוקפנית ולכן מובן מדוע חוקרים אחדים ראו באבן חזם מעין אב-טיפוס לשונא-ישראל.²⁵ אולם יש לתקן הערכה זו במידה מסוימת.

ראשית, חובה עלינו להדגיש שאבן חזם זלזל לא רק ביהודים אלא במידה שווה גם בנוצרים ובבני דתו שחלקו על דעותיהם, כגון השיעה, המועתזלה והאשעריה.²⁶ כאשר מעריכים את יחסו של אבן חזם, רצוי אפוא לזכור שאהבותיו ושנאותיו של אבן חזם מתחלפות בהתאם לנושא הדיון. כך, למשל, בתוקפו את היהודים מסכים אבן חזם עם הנוצרים,²⁷ ואילו בפולמוסיו נגד הנוצרים הוא נותן עדיפות ליהודים.²⁸ הווה אומר, הקבוצה 'שעל הכוונת' היא הבזויה ביותר. נראה אפוא שהתקפותו המילולית — נתעבות ככל שהיו — אינן יותר מאשר טכניקה רטורית. אישור לכך מצוי לכאורה

20 אבן חזם, רד, סעיף 61.

21 אבן חזם, רד, סעיף 61.

22 קוראן, סורה 5 (אלמאאדה)/57. התרגום המובא במאמרו הוא על-פי י' ריבלין, אלקראן.

23 שם, פסוק 82.

24 אבן בסאם, א/1, עמ' 163.

25 ראה: גארסיה גומז, עמ' 48 והשווה: לצרוסי-פיפה, עמ' 66. משמעותי הוא שגם פוליאקוב דן באבן חזם בספרו על תולדות האנטישמיות (ראה: פוליאקוב, ב, עמ' 91 ואילך).

26 כינויים חריפים נגד נוצרים נמצאים באבן חזם, פצל, ב, עמ' 3, 13, 24, 32, 38, 40, 42, 46, 49 ועוד. גידופים נגד השיעה, האשעריה והמועתזלה מצויים לרוב כיצירתו: ראה לדוגמה: פצל, ד,

עמ' 181, 183, 194, 201, 208, 210, 211 ועוד.

27 השווה: אבן חזם, פצל, א, עמ' 210, 223.

28 לדוגמה — ראה: אבן חזם, פצל, ב, עמ' 4.

בעובדה שלא קשר לחריפות פולמוסו נגדם, היהודים נשאר בעיניו מתאסלמים בכוח גם אם עקשנים. הוא האמין שיהודים רבים מכירים בלבם באמיתות האסלאם, אך גאים מכדי להחליף את דתם בדת האסלאם.²⁹ בוויכוחי הציבוריים עם יהודים מעין אלו לדעתו, ניסה אבן חזם לשכנעם להכיר בעליונות האסלאם,³⁰ אך נסינותיו להביא את היהודים לידי המרה לא נשאו פרי ככל הנראה; אילו היה נוחל הצלחות בתחום זה היה מציין מן הסתם כפי שסיפר בסיפוק על אותם מקרים בהם הצליח להשתיק את יריבו היהודי.³¹

התבוננות בספריו הלא-פולמוסיים של אבן חזם מגלה אף היא תמונה אחרת בשאלת יחסו ליהודים. הדברים אמורים בעיקר בפסקי ההלכה שלו בקשר לדמים, המצויים בספרו 'אלמחלא', קודקס המשפט הזאהירי.³² בחיבור זה אנו מוצאים שזיקתו הבלעדית של אבן חזם לכתבי הקודש הניבה לא פעם תוצאות מפתיעות, שהרי המחבר, הידוע לשמצה בשל לשונו הכוטה בפולמוסו נגד היהודים וקבוצות דת אחרות, מחזיק לעתים בדיעות מתונות יחסית בהשוואה לנציגי אסכולות משפטיות אחרות באסלאם.

דוגמה ליחס מתון יחסית מעין זה הוא הפסק הבא מ'אלמחלא'. לדעת אבן חזם, כפי שמשתקפת מפסק זה, אף-על-פי שקיימת מסורת נאמנה מהנביא שלפיה כליהם של הכופרים — כולל היהודים — ראויים לשימוש רק לאחר שטיפתם במים, אין זה אומר שבגדי הכופרים חייבים רחצה לפני שימוש בידי מוסלמים. זאת מסביר אבן חזם מפני שלא נאמר כך במפורש בקוראן או במסורת נאמנה; ואילו ההיקש — שהוא אחד מעקרונות הפסיקה החביבים ביותר על האסכולות האחרות — פסול בעיניו.³³ לפיכך מתיר אבן חזם למוסלם אפילו להתפלל בכד של כופר, אף-על-פי שהכופר עצמו נחשב טמא — מצב שנפסק עם התאסלמותו.³⁴

בשל העדר עדות בקוראן או בתורה שבעל-פה פסק אבן חזם שמותר אף ללא-מוסלם לגעת בקוראן; כך, לדוגמה, לפי פסיקתו אין צורך לעטוף את ספר הקודש בשקית כדי למנוע ממנו מגע עם כופר, כפי שטען אבו חניפה, או לשאת אותו בתוך קופסה, כדעתו של האימאם מאלכ.³⁵

29 השווה: אבן חזם, פצל, א, עמ' 116.

30 לדוגמה — ראה: אבן חזם, פצל, ה, עמ' 120.

31 ראה, לדוגמה: אבן חזם, פצל, א, עמ' 135.

32 כעת אני עוסקת בניחות מלא של פסקי ההלכה של אבן חזם על הדמי באלמחלא.

33 אבן חזם, אלמחלא, ב, עמ' 394. על השימוש בכליהם של עם הספר — ראה גם, אלמחלא, א, עמ' 119 ואילך; ו, עמ' 223-227. ראה דיון על דעותיו של אבן חזם בגולדציהר, עמ' 56-60.

34 על הטומאה הפולחנית של הכופר — ראה: אבן חזם, אלמחלא, א, עמ' 137, 181. השווה גם גולדציהר, עמ' 58 ואילך. אבן חזם מתבסס על הקוראן 'האמינים, טמאים הם הכופרים... (סורה) 9 [אַלְמַנְבַּה] 28). ראוי לציין שבין האסכולות הסוניות הזאהרים בלבד, בדומה לשיעה, רואים בלא-מוסלמים טמאים; ראה לעניין זה מאמרו של מ' בר-אשר הכלול בחוברת זו.

35 אבן חזם, אלמחלא, א, עמ' 97 ואילך. בעלי הדעה המנוגדת נסמכו על דברי הקוראן (סורה) 56 [אַלְנַאקְעַה] 78-79): 'ספר ספון לא יגעו בו בלתי אם המְטַהְרִים'. אולם, לדברי אבן חזם פסוק זה

בדומה לכך מפני שאין טקסט בקוראן או בסונה האוסר על מוסלמים להתפלל בבית-כנסת, מותר להם לדעתו של אבן חזם לעשות כן.³⁶ מאותה סיבה הוא אף מתיר ליהודים להיכנס למסגד אם רצונם בכך, וזאת בניגוד לדעת מאלכ ואסכולתו, הרואים בכניסתם של יהודים למסגד דבר מגונה.³⁷ עוד דעה מעניינת של אבן חזם היא שמותר למוסלם להוציא כסף כדי להלביש ולהאכיל ד'מים עניים, ובלבד שלא ישתמש לשם כך בכספים שנתרמו על-ידי מוסלמים כצדקה (זַפָּאת).³⁸

לאור השם שיצא לאבן חזם כעוכר ישראל — מפליאה העובדה שאין הוא מטיף נגד מגע של מוסלמים עם יהודים (ונוצרים), אלא משאיר פתח למגע חברתי מגוון בין מוסלמים וד'מים. כך, למשל, על פי פסיקותיו מותר למוסלמים לקנות בשר מקצבים יהודים, אף-על-פי שנאסר עליהם לקבל את מגבלות הכשרות שהיהודים קיבלו על עצמם, או אפילו שנצטוו בתורה, מפני שלידו דת האסלאם החליפה את דת ישראל.³⁹

כמו כן, לא סבר אבן חזם שיש למנוע קשרי מסחר בין מוסלמים ויהודים; ככלות הכל אפילו הנביא סחר עם יהודי חיבר. יתר על כן, לדעתו מותר למוסלמים אף להיכנס לשותפויות עם יהודים בתנאי שלא יסחרו במוצרים האסורים באסלאם, כגון יין.⁴⁰

מובן שאין בדוגמאות אלו כדי לטעון שאבן חזם ראה מוסלמים וד'מים כשווי זכויות. האסלאם הוא לדעתו הנורמה הקובעת ובחברה המתוקנת שחזו אבן חזם וחבריו הז'אהרים מעמד היהודים היה בוודאי נחות ממצבם האמיתי בממלכות אנדאלוס בזמנו.⁴¹ אף-על-פי-כן, הדוגמאות שהבאתי לעיל חושפות גישה שונה, ופתוחה משהו, אל היהודים מזו שבאה לידי ביטוי בחיבוריו הפולמוסיים. לפיכך, יהיה זה פשטני מדי לתאר את אבן חזם כאיש בעל 'עוינות קנאית נגד כל דבר לא-אסלאמי'.⁴²

אינו בעל תוקף הלכתי. יתרה מזו, לפי דעתו פסוקים אלו אינם מדברים על עותק ארצי של הקוראן אלא על עותק שמימי, שבו נוגעים ממילא רק מלאכים.

36 אבן חזם, אלמחלא, ג, עמ' 100 ואילך; ב, עמ' 400.

37 אבן חזם, אלמחלא, ג, עמ' 162.

38 אבן חזם, אלמחלא, ו, עמ' 344.

39 אבן חזם, אלמחלא, ו, עמ' 143 ואילך.

40 אבן חזם, אלמחלא, ו, עמ' 416.

41 דעותיו של אבן חזם כפי שהן באות לידי ביטוי ב'אלמחלא' מלמדות מעט על נוהג מעשי באנדאלוס, שכן חיבור זה אינו אוסף של פסקי דין מעשיים, אלא רק מתאר את המעמד האידיאלי של הד'מים בעיני אבן חזם וקשריהם עם המוסלמים.

42 ראה: גולדציהר, עמ' 56, והשוה עמ' 60.

ביטול דיני הכשרות של היהודים לפי אבן חזם

בקוראן מתוארים דיני הכשרות כעונש מאלוהים על חטאי היהודים (סורה 6 [אַלְאֲנַעַאם]/146).¹ לפי הקוראן, מוחמד ביטל את מגבלות הכשרות (סורה 5 [אַלְמַאאְדַה]/5), ודיני הכשרות באסלאם מוצגים כהקלה לעומת חומרות היהדות. מאכלים ספורים נאסרו במפורש: דם, בשר נבלה, בשר חזיר ובשר בהמות שהוקרבו לעבודה זרה. פרט לכך, הוצע למאמינים לאכול את הדברים הטובים והמותרים שהאל נותן (סורה 16 [אַלנְחַל]/114) ולא להימנע מהדברים הטובים שהאל התיר להם (סורה 5 [אַלְמַאאְדַה]/87). ברם מפני שדברי הקוראן כלליים, התעוררו אחרי זמן קצר שאלות בנוגע לבהמות שלא הוזכרו במפורש. מה הדין, למשל, לגבי אכילת צלופח או זוחלים? נוצר הכרח להגדיר בצורה מדויקת יותר מה נחשב למותר (חֲלַאֲל) ומה לאסור (חֲרַאֲם). הן בספרות הח'דית והן בספרות ההלכה צומצמו דיני הקוראן המצטיינים בגישתם הליבראלית.

בין האסכולות השונות, נטתה המֵאֲלָפִית להקל יותר מאחרות בכל הנוגע לדיני כשרות. בו בזמן שהאסכולות האחרות, הן בסונה והן בשיעה אסרו או ראו בעין לא יפה אכילת ציפורי טרף, נחשים ורמשים אחרים, התירום המֵאֲלָפִים.² בדרך כלל הם התרחקו ביותר מדיני הכשרות היהודיים, ברם, בנוגע לבהמות שנשחטו בידי יהודים, שאת אכילתם מתיר הקוראן במפורש,³ קיבלו על עצמם הגבלות, בקבלם את חומרות היהודים,⁴ כך היה במיוחד במקרה של המאלכים בספרד. נגד חומרה זו יצא אבן חזם בתוקף. הוא עסק בנושא זה בשניים מבין חיבוריו ההלכתיים, אֶלְמַחְלַא וְאֶלְאֲחַפְאֵם. להלן קטעים נבחרים המדגימים את גישתו בעניינים אלו. על היתר השחיטה היהודית כותב אבן חזם בפרק הדין בהלכות שחיטה בחיבורו אֶלְמַחְלַא:

כל בהמה שנשחטה בידי יהודי, נוצרי או זורואסטרי [מגוֹסִין]. בין אם נעשה הדבר בידי איש בין אם נעשה בידי אשה, מותר הוא לנו באכילה וכיוצא בזה גם החֵלֶב [של הבהמה הנשחטת], וזה בתנאי שהשוחט הזכיר את שם האל יתעלה [בעת השחיטה].

* תרגום המובאות הערביות מחיבורי אבן חזם נעשה ע"י המערכת.
 1 והש' ס' סורה 4 (אלנסאא)/160; 7 (אלאעראף)/157; 16 (אלנחל)/114. הקטגוריות המוזכרות בס' 6 (אלאנעאם)/144 מזכירות כמובן את ויקרא יא:ב-ז, ג:יד-טז, וז:כה.
 2 ראה: קוק, ובמיוחד עמ' 259.
 3 ראה: סורה 5 (אלמאאדה)/5. פסוק זה מצוטט במלואו במאמרו של בר-אשר, לעיל עמ' 20. המזון של עם הספר הנזכר בפסוק זה נתפרש בדרך כלל לגבי בהמות שנשחטו בידי יהודים או נוצרים: הש' טברי, כרך ט, עמ' 677 ואילך ואבן חזם, אלמחלא. כרך ו, עמ' 144.
 4 ראה סחנן, כרך ג, עמ' 67.

גם אם שחט יהודי גמל או ארנב מותר [לנן] לאוכלו. אין אנו צריכים לתת דעתנו על מה שאסרה עליהם התורה [את אכילתן] ומה שלא אסרה.⁵ אולם מֵאֵלֶּף [בן אַנָּס] אמר: אסור לאכול חלב מבשר שנשחט בידי יהודי, וכן אסור לאכול חלב [בהמה] שאכילתה אסורה על יהודים.⁶ (אבן חזם, אֶל־מַחְלָא, כרך ו, עמ' 143)

לפי אבן חזם דעתו של מאלכ מוטעית לחלוטין ומנוגדת לקוראן, לסונה ולשכל הפשוט. אחרי הכל הקוראן אומר: 'היום השלמתי לכם דתכם, ואריק טובי עליכם ואבחר לכם את האסלאם לדת, ואשר נאנס [ואכל] מרעבון בלי זדון הנה אלהים סלח ורחום' (סורה 5 [אֶל־מַאֲאָדָה]/3), ופסוק זה פורש כמדבר בבהמות שנשחטו בידי יהודי או נוצרי.

באשר לקוראן ולהסכמה הכללית של חכמי האסלאם — הרי הם קובעים שדת האסלאם מבטלת כל דת שקדמה לה. לפיכך, מי שדבק במה שנאמר בתורה ובברית־החדשה ואינו הולך אחרי הקוראן — הרי הוא כופר ומשתף, ואין לקבל דבריו (סורה 5 [אלמאאדה]/82), שכן האל יתעלה ביטל כל הלכה הכתובה בתורה או בברית החדשה או (בכתביהם) של דתות אחרות והאל הטיל את דת האסלאם על הכל: שדים ובני אדם. ואין איסור אלא מה שנאסר באסלאם ואין היתר אלא מה שהותר בו ואין מצווה אלא מה שצווה באסלאם; ומי שחולק על כך הרי הוא כופר לדעת כל ראשי אסכולות ההלכה באסלאם. (שם, עמ' 144)

מכאן פונה אבן חזם לסונה ומצטט מספר מסורות המלמדות שהנביא התיר לאכול את כל חלקיו של כבש שנשחט בידי יהודי, כולל חֶלֶב. אין הוא מוצא שום הוכחה לטענת המאלכים שאסור לאכול דבר האסור ליהודים ומשתומם כיצד מתעלמים מתנגדיו מההיתר בקוראן. לטענתו של אבן חזם על היהודים להחליף את דיני הכשרות שלהם באלו של האסלאם, ולא ההיפך. אכילת חֶלֶב מותרת למוסלמים ולכן אף ליהודים. הוא הדין לגבי גמל ושאר המגבלות שהטילו על היהודים וכיוצא באלה איסורים שהאל הטיל עליהם באמצעות משה, ולאחר־מכן ביטלם בידי ישו ומוחמד.⁷ הַמַּאֲלָפִים, אומר אבן חזם, יודעים את דברי האל 'ואשר יראה לו דת מלבד האסלאם לא תירצה מאתו ולעולם הבא אבוד יאבד' (סורה 3 [אֶל־עַמְרָאן]/85) לפיכך,

5 כידוע אכילת ארנב אסורה בתורה (ראה: ויקרא יא:ו, דברים יד:ז, בבלי, חולין נט, ע"א). היא הותרה על־ידי כל אסכולות ההלכה הסוניות אך נאסרה על־ידי חלק מחכמי השיעה; ראה: קוק, עמ' 232-237, 259. סונים ושיעים מסכימים על היתר אכילת בשר גמל, שנאסר בוִיקרא יא:ד ודברים יד:ז. ראה גם: חולין, שם.

6 דומה שאבן חזם לא הכיר, או שהתעלם מפסקים אחרים המיוחסים למאלכ, המבטאים דעה הפוכה; ראה סחנן, כרך ג, עמ' 67.

7 אבן חזם מצטט את סורה 5 (אלמאאדה)/30 ואת סורה 7 (אלאעראף)/157.

קובע אבן חזם בצורה חד־משמעית, דעת היהודים אינה יכולה לשמש בסיס לפסילת מאכל שהתיר האל. הוא אף יודע להוסיף, שאילו קיימו המאלכים את חוקי היהודים היו חייבים לאסור את מה ששחטו היהודים בשבת, או דג שנתפש על־ידי יהודי בשבת, מכיוון ששחיטה ודייג אסורים ליהודים ביום מנוחתם. במקום אחר באַלְמַחְלָא מדגיש אבן חזם שחוקים מסוימים, כדוגמת איסורי מלאכה בשבת, איסור אכילת חלב וכדומה, חלו על בני ישראל בלבד.⁸ הם לא נועדו לכל עם אחר ואל למוסלם לשים לב לאיסורי התורה, שממילא בוטלו. הנושא של היתר בשר שנאסר על־ידי היהודים חוזר שוב בחיבורו האחר של אבן חזם, אלאחכאם:

באשר לדברים שאינם נזכרים כמפורש בקוראן או שאין לגביהם מסורות מהימנות מפי הנביא, איננו מכירים אדם המתיר לנהוג לפיהם הלכה למעשה. אף־על־פי־כן מוצאים אנו שכמה מחכמי ההלכה פסקו הלכה לפיהם, בכמה מתשובותיהם. דוגמה לכך הוא האיסור שהטילו כמה חכמים מן האסכולה המאלכית לאכול בשר בהמה שנשחטה בידי יהודי כאשר נמצאה ריאת הבהמה דבוקה לדופן הריאה.⁹ זו היא דוגמה לדבר שאין אסמכתא לגבי איסורו על היהודים לא בקוראן ולא במסורת הנבואית. יתר על כן, אף אצל היהודים עצמם לא קיימת תמימות דעים לגבי איסורו, שכן היהודים הרבניים אסורים זאת, אך חסידי ענן [בן דוד], בני פלג העיסאוויה והשומרונים, מתירים לאוכלו.¹⁰ אותם חכמים מאלכים, שהאל יצליח דרכם ודרכנו, נשמרים מאכילת בשר בהמה שיש לגבי אכילתה מחלוקת בין חכמי היהודים, יקללם האל. הם [חכמי המאלכיה הנזכרים קודם] נשמרים מלחלוק על הלל ושמאי, שני חכמי היהדות הרבנית.

(אבן חזם, אַחְכָּאם, עמ' 722)

גם אם הכירו במידת מה את נוהגי השחיטה של היהודים, ספק רב אם חכמי ההלכה המאלפניים ידעו מי היו הלל ושמאי או מה היו דעותיהם. דומה שכאן מוצא אבן חזם דרך לערער את אמינותם של יריביו באומרו שבמקום להסתמך על דברי התגלות מפורשים הם מקבלים את דעותיהם של הרבנים. ואמנם במקום אחר בכתביו מאשים אבן חזם את הלל ושמאי בהמצאת התורה שבעל פה.¹¹

8 אבן חזם, אלמחלא, כרך ט, עמ' 310 ואילך.

9 על כך ועל פגמים אחרים ההופכים בהמה לטרפה, ראה: בבלי, תולין, מו ע"א-מט ע"א.
10 אין זה נדיר שמחבר מוסלמי מכנה את הקראים 'ענאניה'. (חסידי ענן בן דוד) אף־על־פי שאולי הכיר אבן חזם במידת מה את דיני הכשרות של הקראים, ספק רק אם ידע דבר על מנהגי השומרונים. באשר לעיסאוויה, על מייסדה נאמר שאסר אכילת בשר ועוף.

11 ראה: אבן חזם, פְּצֵל, כרך ב, עמ' 83. שם הוא אומר שאי־אפשר להתחקות אחרי המסורת היהודית עד משה או כל נביא אחר. מסורת זו אינה מגיעה רחוק יותר מאשר עד 'הלל, שמאי, שמעון, מר (=ר) עקיבא ודמיהם', בניגוד למסורת המוסלמית המגיעה ברציפות עד הנביא מוחמד.

סיכום

קני המידה הַיְאִהְרִיִים של אבן חזם הביאוהו להתיר למוסלמים לאכול בשר ושומן של בהמות משחיטת יהודים, ובכך השאיר פתח לאינטראקציה חברתית בין בני שתי הדתות. ברם, הוא עומד על כך שעל המוסלמים להתעלם מחומרות הכשרות של היהודים המבוססים על התורה, שכן זו בוטלה עם הופעת האסלאם. לפיכך, מבקר אבן חזם את המאלכים הנוטים לקבל חלק מדיני הכשרות של היהודים.

הפניות ביבליוגרפיות

- אבו לילא, מבוא
 Muhammad Abu Laila, 'An Introduction to the Life and Work of Ibn Hazm', *Islamic Quarterly* 29 (1985), pp. 75-100, 165-171.
- אבו לילא, רדיפה
 —, *In Pursuit of Virtue, The Moral Theology and Psychology of Ibn Hazm al-Andalusi [384-456 AH 994-1064 AD], with a translation of his book Al-Akhlaq wa'l-Siyar*, London 1990.
- אבן פסאם
 אבן בסאם, אַלְדִּיאַפְרָה פִּי מַחֲאֶסֶן אֶהְל אלְגִּזִירָה, מהדורת א' עבאס, בירות 1975-9, 8 כרכים.
- אבן חזם, אלאחכאם
 אבן חזם, אַלְאֶחְכָּאם פִּי אַצוּל אַלְאֶחְכָּאם, 8 כרכים, קהיר, ללא תאריך.
- אבן חזם, אלמחלא
 —, אַלְמַחְלָא בַאֲלַאֲתִ'אֶר, מהדורת א' ס' בדראני, בירות 1988/1408, 12 כרכים.
- אבן חזם, טוק
 —, טוֹק אַלְחַמָּמָה פִּי אַלְאֶלְפָה נַאֲלַאֲלָא, מהדורת צלאח אלוין אלאסמי, תונס 1980.
- אבן חזם, פצל
 —, פַּתְאָב אַלְפַּצַּל פִּי אַלְאֶהְנָא נַאֲלַמְלַל נַאֲלַפְחַל, בירות 1975/1395, 5 כרכים.
- אבן חזם, רד
 —, אַלְרַד עֵלָא אֶבְן אַלְנַגְרִיִלָה אַלְיַהוּדִי בַתוֹךְ רַסְאָאֵל אֶבְן חַזְם אַלְאֶנְדְלוּסִי, מהדורת אחסאן עבאס, בירות 1987, כרך 3, עמ' 41-70.
- אבן חזם, תלח'ין
 —, רַסְאֵלַת אַלְתַּלְחִ'יִן פִּי נַגִּיָה אַלְתַּלְחִ'יִן בַתוֹךְ רַסְאָאֵל אֶבְן חַזְם, שם, עמ' 143-184.
- אדנג, אסלאם
 C. Adang, *Islam Frente a Judaísmo, La polémica de Ibn Hazm de Córdoba*, Madrid 1994.
- אדנג, סופרים
 —, *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible, from Ibn Rabban to Ibn Hazm*, Unpublished doctoral thesis, Catholic University Nijmegen, 1993 (נוסח מתוקן בדפוס)
- אל-הארדאלו
 אַבְרָאהִים אַלְהַאֲרַדְאֵלו, אַלְתַּוְרָאָה נַאֲלִיַהוּדִי פִּי פְכַר אֶבְן חַזְם, ח'רטום 1984.
- אסין פאלאסיס
 M. Asín Palacios, *Abenházm de Córdoba y su historia crítica de las ideas religiosas*, 5 vols. Madrid 1927-1932.
- ארנאלדו
 R. Arnaldez, 'Ibn Hazm', *EP*, III, Cols. 790-799.
- גארסיה גומז
 G. Gómez, *El collar de la Paloma, Tratado sobre el amor y los amantes de Ibn Hazm de Córdoba*, traducido por Emilio García Gómez, con un prólogo de José Ortega y Gasset. Madrid 1987.
- גולדזיהר
 I. Goldziher, *The Zāhirīs, Their Doctrine and their History, A Contribution to the History of Islamic Theology* Translated and Edited by Wolfgang Behn, Leiden 1971.
- הירשפלד
 H. Hirschfeld, 'Mohammedan criticism of the Bible', *Jewish Quarterly Review*, 13 (1901), pp. 222-240.

- D. Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party-Kings, Politics and Society in Islamic Spain, 1002-1086*, Princeton, 1985. וסרשטיין, עלייה
- , 'Samuel Ibn Naghrīla ha-Nagīd and Islamic historiography in al-Andalus', *Al-Qantara* 14 (1993), pp. 109-125. וסרשטיין, שמואל
- S. Wasserstrom, 'The 'Isāwīyya revisited', *Studia Islamica*, 75 (1992), pp. 57-80. וסרשטרום
- אלטברי, ג'אמע אַלפּאָן ען תאָניל אַי אַלְקָרָאן, מהדורת מ"מ שאכר ומ"א שאכר, קאהיר, ללא תאריך. טברי
- H. Lazarus-Yafeh, *Intertwined Worlds, Medieval Islam and Bible Criticism*, Princeton, 1992. לצרוס-יפה
- סַחנּוּן אָבּן סַעִיד אַלְתַּנְיַחִי, אַלְמַדִּינַה אַלְכַּבְרָא, קהיר 1905/1323. סחנון
- S. Stroumsa, 'From Muslim Heresy to Jewish-Muslim Polemics: Ibn al-Rāwandī's *Kitāb al-Dāmīgh*', *Journal of the American Oriental Society*, 107 (1987), pp. 767-772. סטרומזה
- L. Poliakov, *Histoire de l'antisémitisme*. Vol. II: *De Mahomet aux Marranes*, Paris 1961. פוליאקוב
- M. Fierro, 'Ibn Hazm et le *zindīq juif*', *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 63-64 (1992), pp. 81-89. פיירו
- S. Pines, 'Studies in Christianity and in Judaeo-Christianity Based on Arabic Sources', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 6 (1985), pp. 107-161. פינס
- M. Cook, 'Early Dietary Law', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 7 (1986), pp. 217-277. קוק
- י"י ריבלין, אלקראן, תל-אביב חשכ"ג (הדפסה שנייה). ריבלין, אלקראן
- A.G. Chejne, *Ibn Hazm*, Chicago, 1982. שחנה